

Artur Górak*

Kierunki akulturacji w warunkach modernizacji społeczeństwa Królestwa Polskiego pod presją rusyfikacyjną

Abstract: Modernization is a very difficult concept to define objectively. Since the 19th century, it has been understood primarily as the development of industry and technology, which involves urbanization and improvement of the material conditions of life. This slogan took on a political meaning. It has undoubtedly become a permanent part of everyday culture as a positive feature of ongoing - and more often planned - changes. The article is an attempt to capture modernization in Russian policy in the Kingdom of Poland. The author concludes, firstly, that Russian policy was imperial in nature, secondly, that the society of the Kingdom perceived the empire as backward and, somewhat against the pressure of Russification, created its own paths of modernization, which undoubtedly showed the vitality and effectiveness of Polish culture, and ultimately thwarted Russian plans of denationalization.

Keywords: modernization, Russian Empire, Kingdom of Poland, imperialism, colonialism, colonization

Streszczenie: Modernizacja jest pojęciem bardzo trudnym do obiektywnego zdefiniowania. Od XIX w. jest rozumiana przede wszystkim jako rozwój przemysłu i techniki, z czym wiąże się urbanizację i polepszenie warunków materialnych życia. Hasło to nabrało znaczenia politycznego. Niewątpliwie weszło na stałe do kultury potocznej jako cecha pozytywna zachodzących – a częścię planowanych – zmian. Artykuł jest próbą uchwycenia modernizacji w polityce rosyjskiej w Królestwie Polskim. Autor, po pierwsze, konstatuje, że polityka rosyjska miała charakter imperialny, po drugie, że społeczeństwo Królestwa postrzegało imperium jako zacofane i niejako wbrew naciskowi rusyfikacyjnemu wytworzyło własne drogi modernizacji, co nie wątpliwie pokazało żywotność i efektywność kultury polskiej, a ostatecznie zniweczyło rosyjskie plany wynarodowienia.

Słowa kluczowe: modernizacja, Imperium Rosyjskie, Królestwo Polskie, imperializm, kolonializm, kolonizacja

* Artur Górak – dr hab., Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Polska, ORCID: 0000-0002-1964-9008, e-mail: artur.gorak@mail.umcs.pl.

Wstęp

Modernizacja jest pojęciem niedookreślonym. Najczęściej definiowanym na potrzeby danej pracy lub co najwyżej dyscypliny. Słownikowo oznacza: 1. unowocześnienie i usprawnienie czegoś lub 2. procesy społeczne związane z powstawaniem i rozwojem społeczeństw przemysłowych. To drugie znaczenie jest konkretne, ale jednak zawężające. Obecnie autorytetem w zakresie modernizacji jest prof. Piotr Sztompka¹, który pisze o tym zjawisku: „W teorii socjologicznej jest jednym z ważnych, a zarazem najbardziej kontrowersyjnych pojęć. Przenika dyskurs potoczny i myślenie o przyszłości. W polityce staje się nośnym ideologicznym hasłem o sensie łatwo naginanym w zależności od barw partyjnych”². Stwierdzenie to powinno szczególnie historyka uczulać na zagrożenie upolitycznienia kwestii. Kluczem do modernizacji miało być „przyjęcie pewnych zachodnich mechanizmów funkcjonowania gospodarki oraz wprowadzenie demokracji”³. Ostatecznie modernizacja oznacza proces dostosowania potrzeb konsumenckich i infrastruktury do roli rynku zbytu lub gospodarki satelickiej wobec gospodarek najwyżej rozwiniętych. W XIX w. były to gospodarki uprzemysłowione, a obecnie (w skali globalnej) informacyjne.

Jest jednak jeszcze jeden aspekt tego pojęcia. Łukasz Jabłoński podaje mianowicie, że: „Pojęcie modernizacji wyrasta z modernizmu”, czyli z „orientacji myślowej obejmującej wielorakie poglądy filozoficzne, także socjologiczne, które odnoszą się do społecznych przemian zapoczątkowanych w Europie w epoce nowożytnej”⁴. Zatem filozofia modernizmu jest systemem przekonań stanowiących ideowe, światopoglądowe podstawy zwrotu modernizacyjnego rozumianego jako ogół zjawisk społecznych mających charakter zmian technologicznych w praktyce gospodarczej, jak i zmian w zakresie przekonań symbolicznych powiązanych z procesami politycznymi, socjologicznymi, przemian obyczajowości oraz przewartościowań światopoglądowych. W związku z tym modernizacja jest procesem

1 P. Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, Kraków 2005.

2 P. Sztompka, *Dziesięć tez o modernizacji*, „Zarządzanie Publiczne” 2013, nr 24-25 (2-3), s. 177-183.

3 A. Patro, *Modernizacja*, [hasło w:] *Encyklopedia zarządzania*, https://mfiles.pl/pl/index.php/Modernizacja#cite_note-3.

4 Ł. Jabłoński, *Modernizacja ekonomiczna w ekonomii rozwoju. Istota modernizacji ekonomicznej*, „Zeszyty Naukowe”, Kraków 2011, nr 859, s. 98; H. Zboroń, *Teorie ekonomiczne w perspektywie poznawczej konstruktywizmu społecznego*, Poznań 2009, s. 171.

unowocześniania gospodarki, instytucji społecznych, zmian porządku politycznego, a także postaw i mentalności. Odnosi się ona do wartości technologicznych i polega na usprawnianiu, ujednoceniu, poprawianiu wydajności praktyki społecznej⁵.

Modernizację można także rozumieć jako „całościowe przemiany cywilizacyjne i kulturowe (technologiczne i świadomościowe), jej początek natomiast wyznacza przejście gospodarki ze stadium tradycyjnego do nowoczesnego”⁶. Modernizację można więc sprowadzić do wszelkich zamierzonych zmian, które mają na celu doprowadzenie do wzrostu i rozwoju ekonomicznego gospodarki. Oznacza to jednak przede wszystkim zwiększenie dochodów państwa. Jeśli państwo ma cele inne niż dobrobyt danego społeczeństwa lub wręcz wrogi wobec jego ludności, to modernizacja nabiera cech kolonializmu. Dochodzimy do wniosku, że modernizacja jest więc zagrożeniem dla kultur lokalnych jako narzędzie wprowadzania przez państwo *modus vivendi* asymilacyjnego *ergo* spychającego kulturę lokalną do nieefektywnego w nowych warunkach ekonomicznych poziomu etnicznego, folkloru. Awans społeczny najczęściej wiąże się z przyjęciem kultury państwowej⁷.

Kultura polska w XIX w., której nosicielem był nie tyle naród etniczny, co kulturowy i polityczny, była traktowana przez państwa zaborcze jako element szkodliwy lub przynajmniej niepasujący do ideologii imperium niemieckiego i rosyjskiego. Poza Prusami, a dalej Niemcami, szczególnie jest to konstatacja uprawniona w zaborze rosyjskim (Ziemie Zabrane) oraz Królestwie Polskim. Ogólny termin „rusyfikacja” już dawno nie wystarcza historykom do opisywania polityki Imperium Rosyjskiego wobec polskości. Coraz bardziej świadomie używane są terminy takie jak: „kolonializm”, „imperializm”, „depolonizacja”, „asymilacja”, „unifikacja”, „kolonizacja”. Jednak kultura polska zachowała ciągłość istnienia (ciągłej modernizacji) i dlatego społeczeństwo Królestwa Polskiego nie było tylko biernym podmiotem w procesie modernizacji, ale wykazywało inicjatywę. Dlatego też tytułowy problem badawczy jest dodatkowo złożony

5 H. Zboroń, dz. cyt., s. 172.

6 K. Krzysztofek, M. S. Szczepański, *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Katowice 2002, s. 43.

7 Ł. Jabłoński, dz. cyt., s. 98.

poprzez działania dwóch aktorów: dominującego, czyli imperium, i drugoplanowego, czyli elit polskich. Przy czym polityka imperium była świadoma i poparta całym aparatem prawa i przymusu. Liczne dokumenty programowe świadczą o wnikliwym analizowaniu celu i przedmiotu oraz modyfikowaniu stosowanych środków. Zniszczenie polonizmu, bo taki termin upowszechnił się na określenie „sprawy polskiej”, stopniowo stało się celem dominującym i – mimo kolosalnej przewagi – nieosiągniętym. Natomiast określony przez państwo rosyjskie przedmiot, czyli tzw. lud, okazał się materią nastroczającą nieoczekiwanych problemów⁸. W efekcie proces wynarodowienia poprzez modernizację przyniósł efekty ograniczone, a w rachunku ogólnym wręcz przeciwne. Ów polonizm okazał się nie tylko na tyle konserwatywny, że skutecznie opierał się zmianom, ale, co zaskakujące, dla władz rosyjskich na tyle żywy, że wytwarzał rodzimy nurt modernizacji, czyli rozwijał kulturę narodową, stwarzając szerokie możliwości modernizacji bez utraty tożsamości, a nawet bez znaczącej asymilacji z kulturą konstytutywną państwa rosyjskiego. Tym bardziej interesujące jest podjęcie próby określenia kierunku czy kierunków akulturacji społeczeństwa Królestwa Polskiego w takich warunkach. Ta praca koncentruje się na reformach rosyjskich w kilku wybranych obszarach działania państwa – resortach.

1. Postęp jako rozwój cywilizacyjny, kulturalny i moralny narodu

Modernizacja jest więc zmianą prowadzącą do bardziej efektywnego osiągnięcia celów. Bez żadnego uzasadnienia jest rozumiana pozytywnie i stąd jest bardzo wygodnym hasłem politycznym. Problem polega na tym, że w skali społeczeństwa czy narodu nie sposób określić obiektywnie pozytywnego celu. Natomiast inaczej jest z państwem czy jednostką. Te świadomie, ale subiektywnie używają hasła modernizacji do uzasadniania swoich celów. Tak więc nawet teoretyzując, dostrzegamy zagrożenie pryncypialnego określania celów przez państwo, szczególnie jeśli nie jest to państwo demokratyczne, ale ponadnarodowe, czyli imperium. Ponadto dla modernizacji kluczowe

8 Por. T. Kizwalter, *Polska nowoczesność. Genealogia*, Warszawa 2020, passim.

jest tu odniesienie do doskonalenia, a to dla człowieka musi mieć przede wszystkim wymiar moralny. Tymczasem modernizacja, jeśli nie jest definiowana, to jest kojarzona głównie z postępowaniem technicznym. Dochodzimy więc do założenia, że modernizacja techniczna jest narzędziem państwa do zwiększenia zysków oraz przeprowadzenia zmian społecznych i kulturowych. Ponadto modernizacja na gruncie podejścia humanistycznego nie jest doskonaleniem, a jedynie w ograniczonym, najczęściej w ekonomicznym lub technicznym zakresie, możemy mówić o zmianie na lepsze.

Każdy człowiek może być więc efektywny jedynie w ramach swojej kultury, a kultura jest twórcza i efektywna, jeśli zachowuje tożsamość. Autonomia kultur stwarza statystyczną, ewolucyjną szansę, że dana kultura wytworzy rozwiązanie efektywne w nieoczekiwanej przyszłości, choć na danym etapie może być wartościowana jako zacofana. Czy dlatego imperia upadają? Wiemy jedynie, że każde – mimo dużych możliwości modernizacyjnych – ostatecznie okazywało się zacofane lub utopijne.

Obecnie nie brakuje bezpośrednich prób rehabilitacji imperiów, szczególnie niemieckiego. W tych reinterpretacjach szermuje się pojęciem „kolonialna nowoczesność”, która w danym przypadku jest *de facto* tym samym wynarodowieniem i kolonizacją, które znamy z dotychczasowych ujęć problemu. Planowa transformacja kolonii w zasymilowaną i zunifikowaną prowincję nie oznacza upodmiotowienia (kulturowego, ekonomicznego i politycznego) rdzennej ludności, a tylko to mogłoby zaprzeczyć podejściu kolonialnemu. Kolonializm nie definiuje misja cywilizacyjna, ale stosunki ekonomiczne, prawne, a ostatecznie kolonizowanie danego terytorium.

Świadomie przeciwstawia się ponadnarodowe ośrodki władzy (imperialne panowanie) nacjonalizmowi, aby na tym uproszczonym dychotomicznym modelu budować interpretacje wartościujące. Jest to zabieg w historii politycznej i historiografii nie tylko nienowy, ale wręcz archaiczny. Rosyjska literatura polityczna od trzech wieków celuje w usprawiedliwianiu polityki imperialnej walką z nacjonalizmami. Jednak, nawet przyjmując tę płaszczyznę rozważań, można odwrócić bieguny i rozpatrywać tytułową interakcję jako

ścieranie się nacjonalizmu rosyjskiego z ideami wielonarodowej Rzeczypospolitej⁹.

Problematyczne jest nawet zawężanie sukcesów imperializmu rosyjskiego do modernizacji ekonomicznej. Polityka rosyjska nosiła wyraźnie znamiona podejścia kolonialnego, eksploatacji i fiskalizmu. Dodajmy, że lekceważenie polityki ekonomicznej jest już dla tego okresu poważnym zaniedbaniem. Rozwój ekonomiczny nie był zasługą aktywnego zarządzania przez Imperium, ale wykorzystania przez miejscowych przedsiębiorców warunków stworzonych za czasów autonomii lub nieoczekiwanych skutków unifikacji (zniesienie granicy celnej). Notabene z koniunktury gospodarczej Królestwa Polskiego korzystali przedsiębiorcy różnych narodowości: poza Żydami także Niemcy, Rosjanie i Polacy. Przeniesienie punktu ciężkości z panowania militarnego i politycznego na wyzysk ekonomiczny doskonale mieści się w optyce stosunków kolonialnych. Warto zwrócić uwagę choćby na monografię Jekatieriny Prawiłowej z 2006 r.¹⁰. Mimo stosowania przez interlokutorów różnych metodyk liczenia obciążeń można się zgodzić z twierdzeniem, że „ludność polskich guberni cierpiała z powodu bardzo ciężkiego ucisku podatkowego: w porównaniu z guberniami centralnymi, gdzie na jednego mieszkańca przypadało 6,32 rub. podatków, mieszkańcy polskich obwodów płacili 14,26 rub.”¹¹. Za J. Prawiłową dodajmy jeszcze, że w 1907 r. komisja budżetowa II Dumy uznała, że „polskie gubernie” przynosiły 39% podatku ziemskiego w Imperium¹². Co więcej, Imperium nakładało też na Królestwo obowiązek utrzymywania swojej armii i administracji, niezwykle w porównaniu z Rosją licznych, jeśli porównamy terytorium i zaludnienie. Tak więc modernizacja *a la Russe* albo miała służyć militarnym interesom Rosji, albo oznaczała przejście do kolejnego etapu panowania – przygotowania terytorium do kolonizacji.

9 J. Schiller-Walicka, *Recenzja publikacji: Malte Wolf, Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie 1864-1915*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa: 2016, DOI: 10.11584/orpus4-994.

10 E. Правилова, *Финансы Империи. Деньги и власть в политике России на национальных окраинах. 1801-1917* [E. Pravilova, *Finansy Imperii. Den'gi i vlast' v politike Rossii na natsional'nykh okrainakh. 1801-1917*], Moskwa 2006. Szczególnie rozdział 9: *Польский взнос в имперскую казну* [Pol'sky vzos v imperskuyu kaznu, s. 165-200.

11 Tamże, s. 185.

12 Tamże, s. 186.

Stopniowe rozszerzanie obszaru tzw. guberni wewnętrznych, które tak obrazowo przedstawia w swoich pracach japoński uczyony Kimitaka Matsuzato¹³, trafnie oddaje przemiany stosunku centrum do peryferii: od zarządzania specjalnego do pełnej asymilacji. Z kolei w książce Malte'a Rolfa totalne prześladowanie kultury polskiej jest co najmniej bagatelizowane i przykrywane określeniem „partnerstwa konfliktu”. Szczegółnej reinterpretacji Autor poddał walkę z Kościołem katolickim. Przy czym pomijany jest fakt, że religia, a szczególnie Kościół, jest podstawowym elementem kultury. Innym aspektem polityki imperialnej jest przedmiotowe wykorzystywanie znaczenia mniejszości narodowych czy religijnych, gdy w rzeczywistości dąży się do homogenizacji kultury w ramach ideologii narodu dominującego¹⁴.

2. Modernizacja narzucona, czyli rusyfikacja

Kultura

Imperia ościenne, a także Rosja, miały dla kultury polskiej jedynie plan negatywny. Nie mogąc jej wbudować w kulturę państwową, starały się ją zniszczyć. Szczególnie prześladowane były wszelkie odniesienia do historii państwa i narodu polskiego oraz katolicyzmu.

Elity biurokratyczne Rosji stale i intensywnie interesowały się sprawą polską. Po inkorporacji Królestwa Polskiego otwarcie dążyły do likwidacji polskości. Wtedy to, w okresie Nocy Paskiewiczowskiej, Rosja ostatecznie zaprzepaściła szansę na włączenie elit polskich

13 M.in.: K. Мацузато, *Генерал-губернаторства в российской империи: от этнического к пространственному подходу*, [w:] *Новая имперская история постсоветского пространства*, red. И. Герасимов i in., [K. Matsuzato, *General-gubernatorstva v rossijskoj imperii: ot étnicheskogo k prostranstvennomu podkhodu*, [w:] *Novaya imperskaya istoriya postsovetского prostranstva*, red. I. Gerasimov i in.], Kazan 2004; tenże, *Выдвигая периферию на Восток: территориальная реформа и социальная трансформация в «Большом Оренбуржье» в середине XIX в.*, [w:] *Региональное управление и проблема эффективности власти в России (XVIII – начало XXI в.)* [Vydvigaya periferiyu na Vostok: territorial'naya reforma i sotsial'naya transformatsiya v «Bol'shom Orenburzhe» v seredine XIX v., [w:] *Regional'noe upravlenie i problema éffektivnosti vlasti v Rossii (XVIII – nachalo XXI v.)*, Orenburg 2012, s. 52-53.

14 A. Górak, *Modernizacja poprzez kolonizację i wynarodowienie. Uwagi o pracy Malte Rolfa pt. Rzędy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie*, tłum. W. Włoskowicz, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016, ss. 505, „Res Historica” 2018, t. 46, s. 421-432, DOI: 10.17951/rh.2018.46.421-432.

w budowanie imperium. Od tej pory kształtowało się zaplecze ideologiczne faktów dokonanych w stosunku do polskości. W ogólnych zarysach misja oświeceniowa przeszła w misję cywilizacyjną, a jej hasła zostały potem przejęte przez Związek Sowiecki i funkcjonują do dziś. Po pierwsze imperium walczy z nacjonalizmem. Po drugie – z fanatyzmem religijnym. Po trzecie – wyzwala lud spod ucisku nosicieli kultury polskiej. Po czwarte imperium walczy z polskim bezprawiem. Szermowanie modernizacją i misją oświeceniową jest z gruntu fałszywe. Imperium Rosyjskie, czy Niemieckie, zawsze jest nacjonalistyczne. Oczywiście fanatyzm religijny łączono jedynie z katolicyzmem przy jednoczesnym promowaniu protestantyzmu i prawosławia. Prawo natomiast było i jest jedynie narzędziem podporządkowania i zawsze działa na korzyść prawodawcy¹⁵.

Analiza sprawy polskiej przez Rosję zasadniczo wychodziła od identyfikacji Polskości i poszukiwaniu jej cech możliwych do wykorzystania przy jej zniszczeniu. Słusznie konstатовano, że rozwijająca się świadomość narodowa w dużej mierze czerpie siły z katolicyzmu. Na określenie polskości przyjął się pochodzący z języka francuskiego¹⁶ termin „polonizm”. Jest on rozumiany bardziej ogólnie jako sprzyjanie sprawie polskiej lub sama sprawa polska. Możemy go spotkać w wypowiedzi Metternicha z 1849 r.: „Polonizm jest duchem obrzydliwym, duchem kłopotów, bezbożności, niegodziwości [...]; wyrządził bowiem na całym świecie, w imieniu i w imię Polski, nieobliczalne krzywdy”¹⁷. W tym czasie w Europie jako zagrożenie ładu postrzegano tzw. rewolucje. Dla Rosji i rządu rosyjskiego katolicyzm, obrządek łaciński i rewolucja łączą się ze sobą¹⁸. Powstanie styczeniowe jedynie utwierdza elity rosyjskie w tym przekonaniu. Antypolonizm żywo rozwijany był także w piśmarstwie słowianofilów, przede wszystkim

15 Patrz szerzej: *Oddzielić Katolicyzm od Polonizmu. Tajne memorandum Aleksandra Muchanowa, 1871 rok*, oprac. A. Górak, Lublin 2022.

16 Por.: V. Ratch, *L'Autriche et le polonisme. Matériaux pour servir à l'histoire de l'insurrection de 1863*, tłum. Ojarowski, M. L. Hernoche-Zbrojewski, Paryż 1869.

17 L. Veuillot, *Melanges religieux, historiques, politiques et litteraires. Le prince de Metternich a Bruxelles (Juin 1859)*, t. 6, Paryż 1860, s. 11.

18 *Pisma ks. Jana Koźmiana. Kanonika archikatedry jego świątobliwości ojca św., protonotariusza apostolskiego*, t. 2, Poznań 1881, *Rozprawa z o. Gagarinem* (1856), s. 289 (przedruk z: *Kronika religijna Przeglądu Poznańskiego*, posz. 1, R. 1856).

u J. F. Samarina i I. S. Aksakowa¹⁹. Samarin sprawę polską dzieli na trzy problemy, gdzie polonizm jest rozważany obok narodowości i państwowości. Stawia on przed rządem rosyjskim zadanie rozdzielenia tych trzech elementów, a przede wszystkim polskiej kultury ludowej (narodowej) od polonizmu, w którym widzi główny problem, ponieważ to polonizm ma łączyć kulturę narodową z dążeniem do niepodległości i jest przeniknięty „łaciństwem”, czyli nie wchodząc w szczegóły, katolicyzmem. Jedno z rozwiązań widzi w przeniesieniu na grunt polski antyklerykalizmu francuskiego²⁰. Polonizm jest więc tym, z czym walczy (powinien walczyć) rząd rosyjski w imieniu nie tylko kultury narodowej (ludowej) rosyjskiej, ale dla dobra wszystkich Słowian. Dlaczego jednak grecki fundament kulturowy miałby być lepszy dla Słowian niż łaciński? Dlaczego to wytresowana w serwilizmie wobec Mongołów Moskwa miałaby prowadzić ludy słowiańskie ku oświeceniu?

Z kolei Aksakow dochodzi do wniosku, że polonizm nie jest siłą materialną ani organizacją czy państwem, ale siłą moralną. U Aksakowa ważne miejsce zajmuje przekonanie, że katolicyzm we wschodniej Słowiańszczyźnie nieuchronnie prowadzi do polonizacji. Tak więc to walka z katolicyzmem doprowadzi do upadku polonizmu²¹. Elity imperium założyły więc, że wystarczy uwolnić lud od wpływu kultury polskiej a łatwo da się on przetworzyć w wiernych poddanych imperium czy wręcz zrusyfikować.

19 Patrz szerzej: H. Głębocki, *Kresy imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII-XXI wiek)*, Kraków 2006, s. 146-185.

20 Ю. Ф. Самарин, *Современный объем польского вопроса*, [w:] *Сочинения Ю. Ф. Самарина* [Yu. F. Samarin, *Sovremenny obyekt pol'skogo voprosa*, [w:] *Sochineniya Yu. F. Samarina*], Moskwa 1877, t. 1, s. 325-350; Ю.Ф. Самарин, *Православие и народность* [Yu. F. Samarin, *Pravoslaviye i narodnost'*], Moskwa 2008, s. 343-356; M. Pypin, *Kwestya Polska w literaturze rosyjskiej, przekład z rosyjskiego*, Dodatek do: „Prawda. Tygodnik Polityczny, Społeczny i Literacki”, red. A. Świętochowski, Warszawa 1881, s. 42-69. Por.: H. Głębocki, *Polska i „okrainy” Rosji w myśli politycznej Jurija Samarina*, [w:] tenże, *Kresy Imperium*, Kraków 2006; J. Diec, *Polonofobia jako strukturalny składnik rosyjskich doktryn imperialnych*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 2009, t. 27, s. 29-44.

21 И. С. Аксаков, *Католицизм – самое могучее средство ополячения*, [w:] *Полное собрание сочинений И.С. Аксакова*, t. 3, *Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860-1886* [I. S. Aksakov, *Katolitsizm – самое могучее средство ополячения*, [w:] *Polnoe sobranie sochineniy I. S. Aksakova*, t. 3, *Pol'sky vopros i Zapadno-Russkoe delo. Evreysky vopros*], Moskwa 1886, s. 463-468; tenże, *Как бороться нам с полонизмом* (Moskwa, 28 сент. 1863 г.) [*Kak borot'sya nam s polonizmom* (Moskwa, 28 сент. 1863 г.)] [w:] тамże, s. 237 i n.

Oświata

W tym kontekście czołowe miejsce zajmowała polityka oświatowa. Na system oświaty składają się założenia ideologiczne, polityka administracji oraz organizacja szkolnictwa. System oświaty rosyjskiej w Królestwie Polskim był świadomym i głównym narzędziem inżynierii społecznej ukierunkowanej na rusyfikację²².

W kluczowym okresie (1837-1840) dyrektorem głównym KRSWDiOP był gen. Szypow. Poza naciskiem na wprowadzanie do szkół rosyjskiej wersji historii ten nieposiadający żadnego wykształcenia wojskowy szczególnie usilnie pracował nad wprowadzeniem języka rosyjskiego w Królestwie Polskim. Nazywał to ideą „literackiego zjednoczenia” narodów słowiańskich²³. A ukoronowaniem wspomnianych tendencji w wymiarze ogólnorosyjskim była polityka ministra oświecenia ludowego (1833-1849) Siergieja Siemionowicza Uwarowa, który zasłynął tzw. trójjedyną formułą: prawosławie, samowładztwo, ludowość. Jego pierwszą wielką reformą była ustawa o okręgach naukowych z 25 VI (7 VII) 1835 r., radykalnie zmieniająca porządek w tym względzie²⁴. To właśnie Uwarow sprawił, że szkolnictwo stało się jednym z głównych narzędzi polityki rosyjskiej na terenach obcych etnicznie, w tym przede wszystkim na terenach byłej Rzeczypospolitej: guberniach nadbałtyckich²⁵, Ziemiach Zabrzanych i w Królestwie Polskim. Jego retoryka trafiała do wyobraźni cara Mikołaja I. Uwarow był zwolennikiem rozprzestrzeniania się języka rosyjskiego, ale ostrożnie i w sposób skryty, aby nie wyzwać zbędnej niechęci. Za główny cel przekształceń szkolnictwa w Królestwie Polskim uważał zakorzenienie w umysłach polskiej młodzieży „szacunku dla pierwszeństwa Rosji wśród plemion słowiańskich”²⁶.

22 Patrz szerzej: K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanow, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918*, t. 1, Ministerstwo Oświecenia Publicznego, Lublin 2015, s. 9-38.

23 И. Артамонова, Шипов, Сергей Павлович 1-й, [hasło w:] *Русский биографический словарь [I. Artamonova, Shipov, Sergey Pavlovich 1-y, [w:] Rusky biograficheskyslovar]*, oprac. A. A. Połowcow, Sankt Petersburg 1911, t. 23, s. 298.

24 С. В. Рождественский, *Исторический оброз деятельности Министерства народного просвещения 1802-1902* [S. V. Rozhdestvensky, *Istorichesky obroz deyatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya 1802-1902*], Sankt Petersburg 1902, s. 237.

25 Rosyjskie określenie guberni (inflanckiej, kurlandzkiej i estlandzkiej) zdominowanych przez Niemców bałtyckich. Nazwa pochodzi od niem. *Ostsee* – Bałtyk.

26 С. В. Рождественский [S. V. Rozhdestvenskiy], dz. cyt., s. 317.

Popularność Uwarowa i zaufanie, jakim darzył go car, tłumacząc, dlaczego to właśnie szkolnictwo było drugim resortem, zaraz po wojennym, wyjętym spod władzy organów autonomicznych Królestwa Polskiego i podporządkowanym organom oświaty Imperium Rosyjskiego – ukaz z 20 XI (2 XII) 1839 r. zlikwidował administrację oświaty Królestwa Polskiego. Jej kompetencje, organy i zarządzane zakłady oświatowe, przekazano Ministerstwu Oświecenia Ludowego Imperium Rosyjskiego w Petersburgu jako Warszawski Okręg Naukowy.

Podstawowe cele polityki oświatowej na kresach Imperium nie uległy zmianie także na początku panowania Aleksandra II. Należy pamiętać, że nurt liberalny w imperiach zawsze jest bardziej agresywny niż konserwatywny, ponadto imperia wykorzystują liberalizm jedynie jako narzędzie polityczne²⁷. Za główny cel przyjęto pełną rusyfikację Królestwa. Ministerstwo cały ten cykl reform unifikacyjno-rusyfikacyjnych zakończyło likwidacją Szkoły Głównej i utworzeniem rosyjskiego Imperatorskiego Uniwersytetu Warszawskiego (8 VI 1869 r.). Rola tego uniwersytetu w walce z polskością była znacząca²⁸. Na podstawie założeń kuratora w całości zaakceptowanych przez ministra Tołstoja, 10 II 1868 r. postanowiono: od początku następnego roku szkolnego zlikwidować wykładanie w języku polskim w szkołach średnich i zastąpić go rosyjskim dla przedmiotów fizyczno-matematycznych i historycznych. Wkrótce 1 V 1869 r. nastąpiło najwyższe pozwolenie o wykładaniu w polskich i niemieckich szkołach wszystkich przedmiotów w języku rosyjskim.

Co się tyczy szkół początkowych, to już w 1871 r. zalecono, aby nie dopuszczać do nauczania księży oraz wprowadzać stopniowo język rosyjski, a w 1872 r. ostatecznie wprowadzono go jako obowiązkowy. Ważnym elementem było ściągnięcie rosyjskich nauczycieli, więc 13 V 1879 r. rozciągnięto na rosyjskich nauczycieli w Królestwie ustawę

27 T. Kizwalter, *Polska nowoczesność. Genealogia*, Warszawa 2020, s. 118.

28 Więcej o rosyjskim uniwersytecie w Warszawie i jego organizacyjnej specyfice patrz: А.Ю. Баженова, *История императорского Варшавского университета: условия формирования пограничной идентичности*, [w:] *Сословие русских профессоров. Создатели статусов и смыслов*, red. E. A. Вышленкова, И. М. Савельева [A.Yu. Bazhenova, *Istoriki imperatorskogo Varshavskogo universiteta: usloviya formirovaniya pogranichnoy identichnosti*, [w:] *Soslovie russkikh professorov. Sozdateli statusov i smyslov*, red. E. A. Wyshlenkova, I. M. Savel'eva] Moskwa 2013, s. 239-261.

o przywilejach dla urzędników pochodzenia rosyjskiego. Tym samym unifikację i rusyfikację szkolnictwa Królestwa uznano za dokonane²⁹.

Z celami rusyfikacji i obniżenia poziomu wykształcenia Polaków bardzo słabo, ale jednak, konkurowało zapotrzebowanie na ludzi wykształconych. Polacy mogli zdobywać wyższe wykształcenie w głębi Rosji i tam pracować na posadach państwowych. Zdeterminowało to rozwój polskiej inteligencji w stronę wolnych zawodów. Ostatecznie wbrew władzom inteligencja polska nie obumarła, ale nauczyła się funkcjonować na wolnym rynku, a w dużej mierze za granicą.

Finanse i gospodarka: przemysł, handel, rolnictwo

Modernizacja jest pojęciem najbardziej konkretnym w działalności gospodarczej i rozwoju techniki. Ostatecznie ma to dwa znaczące skutki: ułatwienie życia codziennego i podniesienie dochodów. Imperium Rosyjskie taką modernizację koncentrowało w działaniach na rzecz armii. Jednak już w latach 50. XIX w. dosadnie dał się odczuć brak funduszy. Wiele mówią zmiany na pozycji dominującego resortu. Na początku wieku był to minister wojny, a następnie minister spraw wewnętrznych. Jednak minister finansów stopniowo zyskiwał na znaczeniu. W drugiej połowie tego stulecia jego pozycja pod wieloma względami była silniejsza niż ministra spraw wewnętrznych. Analogicznie administracja resortu finansów uległa rozbudowaniu i to w postaci kilku odrębnych struktur. Szeroko rozumiany zarząd finansami państwa nie ograniczał się do samego ministerstwa finansów i możemy do niego zaliczyć także kontrolę państwową, resort dóbr państwowych oraz resort przemysłu i handlu.

29 *Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения, т. 8, Царствование императора Александра III, 1881-1883 годы, № 56, 26 V, Об инспекции в университетах, управляемых по общему уставу [Sbornik postanovleny po Ministerstvu Narodnogo Prosveshcheniya, t. 8, Tsarstvovanie imperatora Aleksandra III, 1881-1883 gody, № 56, 26 V, Ob isnpktsii v universitetakh, upravlyaemykh po obshchemu ustavu]; № 83, 17 VIII, Об учреждении надзора за учащиеся молодежью [№ 83, 17 VIII, Ob uchrezhdenii nadzora za uchashchiesya molodezh'yu]; А. Георгиевский, Краткий исторический очерк правительственных мер и предначертаний против студенческих беспорядков [A. Georgievsky, Kratky istorichesky ocherk pravitel'stvennykh mer i prednachertany protiv studencheskikh besporjadkov], Sankt Petersburg 1890; П. Н. Миллюков, Университеты в России, [hasło w:] Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза – И. А. Ефрона [P. N. Milyukov, Universitety v Rossii, [w:] Éntsiklopedichesky slovar' F. A. Brokgauza – I. A. Efrona], Sankt Petersburg 1902, t. 68.*

Działania władz rosyjskich zmierzające do ograniczenia samodzielności, a następnie likwidacji zarządu skarbowego Królestwa Polskiego były przeprowadzane stopniowo. Często etapem pośrednim było powoływanie struktur i przepisów tymczasowych. Nie był to jednak efekt ani pośpiechu, ani wahania. Często w tym samym czasie reformowano rosyjską administrację finansową i dopiero po zakończeniu tego procesu przenoszono nowe rozwiązania rosyjskie na grunt Królestwa. Innym ważnym powodem zachowywania ostrożności szczególnie w reformowaniu tej administracji była dbałość o ściągane przez nią wysokie dochody. Unifikacja, a z drugiej strony represyjny fiskalizm to dominujące cechy polityki finansowej wobec Królestwa Polskiego. Celem nie był rozwój gospodarczy tych ziem. Jedynie wysokie dochody budżetu rosyjskiego płynące z Królestwa blokowały radykalne działania rusyfikacyjne czy kolonizatorskie. Dominujący wpływ założeń ideologicznych (jak to często bywa) przynosił niekiedy skutki odwrotne. Możemy tu wskazać zniesienie granicy celnej między Królestwem a Imperium. Z drugiej jednak strony likwidacja autonomicznego zarządu finansami i gospodarką a także Banku Polskiego uniemożliwiła wspieranie rozwoju gospodarczego tych ziem. Imperium osiągało kolosalne zyski z cła pobieranego na swojej zachodniej granicy lądowej. Środki te w żaden sposób nie służyły rozwojowi Królestwa Polskiego, które było traktowane jak kolonia, która po zdławieniu oporu militarnego została poddana eksploatacji ekonomicznej. Paradoksalnie wszelkie inwestycje na tym terenie wynikały nie z pozytywnego stosunku do Królestwa, jak to czasem bardzo naiwnie ocenia literatura popularnonaukowa, ale z zadowolających postępów rusyfikacji i coraz bardziej realnych perspektyw przekształcenia Królestwa w terytorium rosyjskie, a więc już nie kolonię³⁰.

Sprawność działania administracji finansowej (*de facto* fiskalnej) w dużej mierze torpedowała korupcja. Szczególnie dotkliwe straty dla budżetu powodowała kontrabanda. Trzeba tu wspomnieć, że od początku lat 20. XIX w. rosyjska polityka celna przyjęła kurs

30 Patrz szerzej: K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanow, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918*, t. 2, Ministerstwo Finansów, Lublin 2016, s. 13-40.

protekcjonistyczny, ale bynajmniej nie w odniesieniu do przemysłu Królestwa Polskiego, ale rosyjskiego. Dotkliwą represją było wprowadzenie wysokich ceł na surowce, co zmuszało kupowanie ich w głębi Rosji. Dodatkowo państwo rosyjskie odpowiednio podnosiło taryfy przewozowe kolejną, co jeszcze bardziej uderzało w konkurencyjność przemysłu królewskiego.

Dla zrozumienia kolonialnego charakteru państw zaborczych wobec Polski dobrym asumptem jest gospodarka leśna. Przeniesienie zarządzania do Petersburga oznaczało oczywiście nie ochronę lasów, ale ich eksploatację na potrzeby centrum. Należy dodać, że chociaż przychody z lasów stale rosły, to jednak dochód powoli spadał. Stale rósł podatek ziemski płacony z lasów resortu ministerstwa dóbr państwowych: od 98064 rub. lub 5% ogólnej sumy rozchodu do 2658737 (30%) w 1886 r.³¹

Zupełnym fenomenem był rozwój handlu i organizacja kupiectwa Królestwa Polskiego. Aktywna działalność korporacyjna sprawiła, że powołane w Księstwie Warszawskim sądownictwo handlowe przetrwało panowanie rosyjskie. Zarówno powołane w Księstwie Warszawskim trybunały handlowe, jak i działający w Królestwie Polskim, pod różnymi nazwami, sąd handlowy nie był instytucją stanową. Wręcz przeciwnie, był instytucją opartą na zasadach kapitalistycznych, sądem specjalnym. Kodeks Handlowy i praktyka sądów handlowych w Odessie i Warszawie wpłynęła na rosyjskie idee wymiaru sprawiedliwości, a do pewnego stopnia także na ustrój sądów, wprowadzając do nich zasady równości wobec prawa i wolności obywatelskiej. Były to zarodniki rozsadzające system rosyjski, aczkolwiek ten, samobójczą siłą ciężenia, uporczywie podtrzymywał archaiczny ustrój państwowy i społeczny. Jednocześnie nowoczesne, modernizacyjne trendy w prawie i praktyce sądów handlowych stały się częścią tożsamości polskiej i były przeciwstawiane modelowi rosyjskiemu. Takie punkty widzenia przyjęły obie strony i w końcu wieku Warszawski Sąd Handlowy był atakowany przede wszystkim jako ostoja polskich obyczajów sądowych.

31 Patrz szerzej: K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanow, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918*, t. 3, *Zarząd skarbem, finansami, przemysłem i handlem*, Lublin 2018, s. 15-83.

„Polskie” sądy handlowe były doceniane także za walory praktyczne. Trybunał, a potem sąd handlowy stosował proces ustny, który zapewniał szybkie rozpatrywanie spraw. Należy również zauważyć, że sąd ten orzekał z udziałem członków wybieranych spośród ludzi zajmujących się handlem (kupców), był więc organem samorządu zawodowego, co niewątpliwie zwiększało jego autorytet. Ukształtowany model formowania składu sądu i przydzielania obowiązków realizował ideę profesjonalnego sądu działającego przy udziale przedsiębiorców. Mimo że rosyjscy publicyści podkreślali, że Warszawski Sąd Handlowy o takim ustroju jest obrońcą interesów miejscowych handlowców przeciw rosyjskim, to jednak rosyjskie ministerstwo finansów, które pod koniec XIX w. osiągnęło pozycję dominującą, bardziej troszczyło się o dochody z podatków niż postępami rusyfikacji i unifikacji, a kapitał z nad Wisły potrafił skutecznie lobbować w kręgach elit biurokratycznych Imperium. Ostatecznie 11 X 1914 r. zamknięto wszystkie sądy w Warszawie. Imperium Rosyjskie upadło, a kodeks handlowy przetrwał i obowiązywał dalej³².

Powoływane coraz to nowe rodzaje administracji nadzorującej i ściągającej zyski z leśnictwa, rolnictwa, przemysłu i handlu dobitnie pokazują, że dla Królestwa Polskiego modernizacja przemysłowa była tarczą ochronną przed gwałtowną kolonizacją rosyjską. Obawiano się, że szybkie zasiedlenie tej prowincji przez imigrantów z Rosji zmniejszy wpływy do budżetu. Zdawano sobie sprawę, że gubernie rosyjskie takiego dochodu nie generują. W efekcie otrzymujemy typowy i aktualny obraz polityki imperialnej – centrum władzy inwestuje zyski jedynie w rozwój terenów wewnętrznych, a na peryferiach wzmacnia status kolonialny, w miarę postępów ekspansji ideologicznej przechodzący w kolonizację.

Komunikacja: szosy, koleje i drogi wodne, poczta, telegraf i telefon

Eksploatacja finansowa i umocnienie panowania militarno-policyjnego determinowały skoncentrowanie uwagi na jeszcze jednej dziedzinie –

32 A. Górak, *Sądy handlowe w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim: powstanie, rozwój, walka o przetrwanie*, [w:] *Księstwo Warszawskie: skok w nowoczesność*, red. A. Górak, Warszawa 2023, w druku.

komunikacji³³. Nie dziwi więc, że był to jeden z pierwszych działań podporządkowanych Petersburgowi. Na mocy ukazu z 5/17 XII 1846 r. z terenu Królestwa Polskiego utworzono rosyjski XIII Okręg Dróg Komunikacyjnych³⁴.

Ogólnie rzecz biorąc, komunikacja w Królestwie Polskim była pod silną kontrolą struktur wojskowych i rozwijała się pod dyktando priorytetów strategicznych. Tak więc *de facto* minister wojny decydował o przebiegu linii kolejowych i dróg, a jego akceptacja oznaczała finansowanie państwa. Tak było m.in. z linią Lublin – Łuków przesuniętą na wschód i tak skonstruowaną, żeby dywizje mogły sprawnie opuszczać wagony. Ponadto mosty zbudowano w ten sposób, aby szybko można było zbudować drugą linię.

Dla zobrazowania znaczenia kolei Królestwa Polskiego odsyłamy do statystyk wydanych dla lat 1913-1917³⁵, gdzie np. tablica IV (liczba ruchomych jednostek) informuje nas, że w 1915 r. kolej warszawsko-wiedeńska posiadała 433 jednostki, a nadwiślańska – 918. Biorąc pod uwagę niewielkie długości tych linii, były to ilości wyróżniające. Warto też przestudiować pracę, którą te koleje wykonywały, a w efekcie i dochody, które przynosiły. Rozwój szlaków komunikacyjnych był też częścią planu integracji ziem polskich z Rosją.

Zarząd resortem pocztowym przechodził zmienne koleje, raz podnoszony do rangi ministerstwa, to znów włączany jako departament MSW. Dopiero w 1884 r. zdecydowano się na rozwiązanie pośrednie między ministerstwem a departamentem i 22 V (3 VI) 1884 r. sformowano Główny Zarząd Poczty i Telegrafów w ramach MSW³⁶.

33 Patrz szerzej: K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanow, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918. Słownik biograficzny*, t. 4, *Resorty komunikacji, poczty i telegrafów, dworu oraz spraw wewnętrznych*, Lublin 2020, s. 13-66.

34 *Полное Собрание Законов Российской Империи*, собр. 2, т. 21 (1846), отд. 2, № 20669, *Об образовании в Царстве Польском XIII округа Путей Сообщения* [*Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii*, sobr. vtoroe, t. 21 (1846), otd. 2, № 20669, *Ob obrazovanii v Tsarstve Pol'skom XIII okruga Putey Soobshcheniya*].

35 *Статистический сборник за 1913-1917 гг., Труды Центрального Статистического Управления, том VII, выпуск 2, Железные дороги* [*Statistichesky sbornik za 1913-1917 gg., Trudy Tsentral'nogo Statisticheskogo Upravleniya, tom VII, vypusk 2, Železnye dorogi*], Moskwa 1922, s. 138-202.

36 Д. Н. Шилов, *Министерство почт и телеграфов*, [w:] *Энциклопедия [D. N. Shilov, Ministerstvo pochty i telegrafov, [w:] Èntsiiklopediya]*, Sankt Petersburg – Moskwa 2006.

Co ciekawe do 1884 r. poczta przynosiła rocznie ponad milion rub. straty, a sam koszt utrzymania komunikacji pocztowej wynosił ok. 16 mln rub. Z kolei z telegrafu Imperium Rosyjskie w tym czasie czerpało rocznie ok. 2 mln dochodu. Być może był to jeden z powodów połączenia tych resortów, tym bardziej że zaczęto kłaść nacisk na zwiększenie dochodowości, także poprzez zmniejszenie nakładów. Oszczędności spowodowały utrzymanie wysokich cen na usługi, zamykanie traktów konno-pocztowych, okrojenie planów otwierania nowych linii telegraficznych i urzędów, a także zmniejszenie etatów urzędów pocztowo-telegraficznych. Dzięki temu wydatki utrzymywano prawie na tym samym poziomie, a dochody wobec stałego wzrostu korespondencji szybko rosły³⁷.

Na lata 80. XIX w. przypada rozszerzenie możliwości zatrudniania kobiet w tej służbie publicznej, co zaowocowało pierwszą regulacją na ten temat. Cyrkularz określił, że „telegrafistami w kolejowych telegrafach mogą być mianowane panny i wdowy nie młodsze niż 18 lat, a z osób zamężnych żony osób służących na tych stacjach dróg żelaznych, gdzie są telegrafy”. Ustalono parytet, że kobiet telegrafistek nie powinno być więcej niż 15% całej ilości telegrafistów na danej linii kolejowej. Co do trybu zatrudnienia to zapisano, aby władze kolei kontaktowały się najpierw z naczelnikiem odpowiedniego okręgu telegraficznego, przekazując mu dokumenty osobowe i informację o procencie zatrudnionych kobiet. Kobiety mogły być mianowane dopiero po otrzymaniu od naczelnika telegrafów informacji o braku przeciwwskazań. Potrzeby musiały jednak kolidować z tymi ograniczeniami, skoro minister spraw wewnętrznych zauważył, że bardzo często zatrudnia się osoby zbyt młode lub bez konsultacji z naczelnikami telegrafów³⁸. Podważa to dominującą tezę, że kobiety weszły do administracji jako maszynistki lub nauczycielki.

37 K. Łatawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanow, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918. Słownik biograficzny*, t. 4, *Resorty komunikacji, poczty i telegrafów, dworu oraz spraw wewnętrznych*, Lublin 2020, s. 28.

38 Tamże, s. 33.

Podsumowanie

Przyjmując, że modernizacja jest procesem dostosowania się do tendencji zmian technicznych, a kategorią oceny zmian obiektywnych jest postęp, z powyższego przeglądu można wyciągnąć wniosek, że działania Imperium Rosyjskiego, jak każdego zewnętrznego ośrodka władzy, przynosiły jedynie ograniczoną modernizację, nie postęp, a wręcz regres. Z drugiej strony idee narodowe sensu *largo* niosły ze sobą zarówno modernizację, jak i wieloaspektowy postęp, co należy uznać za fenomen żywotności kultury polskiej i potwierdzenie przewagi modelu kultury europejskiej. Inżynieria społeczna imperium okazała się przeciwskuteczna w stosunku do społeczeństwa polskiego. Pamiętajmy, że wszystkie unowocześnienia Królestwa Polskiego miały służyć Rosjanom, a Polacy mieli jedynie aspirować do ważniejszych ról pod warunkiem odrzucenia polonizmu. Okazało się, że zakładana konkurencja wzorców zachodnich nie była główną przeszkodą, ale zdolności akomodacyjne owego polonizmu.

Wracając na pewniejszy dla historyka grunt, można ze zdziwieniem zauważyć, że opisywane procesy doskonale opisują wydawałoby się przestarzałe pojęcia takie jak kolonializm i imperializm. Wystarczy jedynie uwolnić się od tradycyjnych ram geograficznych i spojrzeć na Polskę od rozbiorów do dziś jako obiekt agresji imperiów i przedmiot polityki kolonialnej.

Nie aspirując do wniesienia wkładu w spór między teorią modernizacji a innymi teoriami, ostrożnie można wysunąć wniosek, że w wyjaśnianiu obserwowanych tutaj przemian wydajniejsza jest teoria dependencji, czyli perspektywa badawcza w naukach społecznych opisująca, jak kraje rozwinięte się bogacą, wykorzystując przepływ dóbr z krajów rozwijających się. Co ważne, teoria zależności nie tylko nie ignoruje, ale wręcz koncentruje się na relacjach pomiędzy państwami kolonialnymi i ich byłymi koloniami.

P. Sztompka wyjaśnia, że: „Teoria stawania się społeczeństwa implikuje koncepcję wielu nowoczesności. Wszystkie trzy czynniki decydujące o praktyce modernizacyjnej – jednostki, struktury i tradycja – cechują się wielką różnorodnością. A więc i ich zbiorcze efekty nie mogą być jednolite”³⁹. Wybór społeczeństwa polskiego

39 P. Sztompka, *Dziesięć tez o modernizacji*, „Zarządzanie Publiczne” 2013, nr 24-25 (2-3), s. 178.

nie polegał na odrzuceniu nowoczesności lub przyjęciu jej w wersji niemieckiej czy rosyjskiej, ale na różnych drogach rozwoju własnej kultury, przy czym, jak wiemy, konserwatyzm często jest bardziej funkcjonalny w połączeniu z nowoczesną technologią i gospodarką niż podejścia lewicowe czy liberalne. Ostatecznie unowocześnienie nie jest celem, ale środkiem do celu. Po doświadczeniach życia w oparach lewicowego totalitaryzmu wiemy lepiej niż inni, że postęp nie jest kategorią moralną.

Czy Niemcy lub Rosja modernizowały społeczeństwo polskie? Oczywiście nie. Elementy nowoczesności miały być zachętą do germanizacji lub rusyfikacji, a co najmniej środkiem do zwiększenia dochodów państwa. „Pieriekińczyk”, jak nazywano w Polsce zaprzańców, nie mógł liczyć na równe szanse ani pełną akceptację w elitach władzy imperium. Zasadniczym motywem takich ludzi jest podporządkowanie się wszelkim tendencjom zewnętrznego ośrodka ideologii i władzy w nadziei łatwiejszego awansu. Dlaczego ta postawa w badanym okresie nie osiągnęła pozycji dominującej? Bez wątplenia przyczyną była jej sprzeczność z żywym nurtem kultury polskiej, a przede wszystkim z jej konstytutywnymi elementami takimi jak język polski czy katolicyzm.

Nowoczesne państwo polskie zyskało podstawy ideologiczne w drugiej połowie XVIII w., a prawne w Księstwie Warszawskim. Nurt ten został nie tyle zastąpiony co wzbogacony przez ideę narodową. Od konfederacji barskiej poprzez Księstwo Warszawskie kultura polska nie tylko nie została zepchnięta do folkloru, ale aktywnie akomodowała się do najnowszych trendów modernizacyjnych. Nowoczesny Polak nadal mógł krytykować z pozycji racjonalnych działania imperiów, a szczególnie Imperium Rosyjskiego. Co więcej, imperium, przede wszystkim rosyjskie, było postrzegane przez polską opinię publiczną jako anachroniczne, co stanowiło radykalną zmianę w stosunku do oświeceniowych kosmopolitów polskich.

Dobrym podsumowaniem rozważań na temat modernizacji społeczeństwa Królestwa Polskiego pod presją rusyfikacji będą słowa z pracy prof. Pawła Sztompka: „Modernizacja musi być harmonijnie powiązana z tradycją społeczeństwa, jego unikatową pamięcią społeczną, dziedzictwem kulturowym, rozpowszechnioną wiarą religijną czy ideologiczną. Tradycja dostarcza zasobów intelektualnych i moralnych dla działań modernizacyjnych, zarówno władzom,

które mogą wykorzystać mądrość pokoleń w celu przeprowadzenia racjonalnych reform, jak i zwykłym ludziom, odnajdującym bezpieczeństwo egzystencjalne, tak potrzebne w czasach chaosu, kryzysu czy zmiany, w zakorzenieniu w przeszłości i jej kontynuacji⁴⁰.

Bibliografia

1. Aksakov I. S., *Kak borot'sya nam s polonizmom (Moskva, 28 sent. 1863 g.)*, [w:] *Polnoe sobranie sochineny I. S. Aksakova*, t. 3, *Pol'sky vopros i Zapadno-Russkoe delo. Evreysky vopros. 1860-1886*, Moskwa 1886.
2. Aksakov I. S., *Katolitsizm – samoe moguchee sredstvo opolyacheniya*, [w:] *Polnoe sobranie sochineny I. S. Aksakova*, t. 3, *Pol'sky vopros i Zapadno-Russkoe delo. Evreysky vopros. 1860-1886*, Moskwa 1886.
3. Artamonova I., Shipov, *Sergey Pavlovich 1-y*, [w:] *Russky biografichesky slovar'*, red. A. A. Połowcow, Sankt Petersburg 1911, t. 23.
4. Bazhenova A. Yu., *Istoriki imperatorskogo Varshavskogo universiteta: usloviya formirovaniya pograničnoy identičnosti*, [w:] *Soslovie russkikh professorov. Sozdateli statusov i smyslov*, red. E. A. Vyshlenkova, I. M. Savel'yeva, Moskwa 2013.
5. Diec J., *Polonofobia jako strukturalny składnik rosyjskich doktryn imperialnych*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU” 2009, t. XVII.
6. Georgievsky A., *Kratky istorichesky ocherk pravitel'stvennykh mer i prednachertany protiv studencheskikh besporyadkov*, Sankt Petersburg 1890.
7. Głębocki H., *Kresy imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII-XXI wiek)*, Kraków 2006.
8. Głębocki H., *Polska i „okrainy” Rosji w myśli politycznej Jurija Samarina*, [w:] tenże, *Kresy Imperium*, Kraków 2006.
9. Górak A., *Modernizacja poprzez kolonizację i wynarodowienie. Uwagi o pracy Malte Rolfa pt. Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie*, przekł. W. Włoskiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016, ss. 505, „Res Historica”, t. 46, 2018, s. 421-432, DOI: 10.17951/rh.2018.46.421-432.
10. Górak A., *Sądy handlowe w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim: powstanie, rozwój, walka o przetrwanie*, [w:] *Księstwo Warszawskie: skok w nowoczesność*, red. A. Górak, Warszawa 2023, w druku.
11. Jabłoński Ł., *Modernizacja ekonomiczna w ekonomii rozwoju. Istota modernizacji ekonomicznej*, „Zeszyty Naukowe”, nr 859, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków 2011.
12. Kizwalter T., *Polska nowoczesność. Genealogia*, Warszawa 2020.
13. Krzysztofek K., Szczepański M. S., *Zrozumieć rozwój. Od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Katowice 2002.
14. Latawiec K., Górak A., Legieć J., Bogdanow S., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918*, t. 1, Ministerstwo Oświecenia Publicznego, Lublin 2015.

40 Tamże, s. 180.

15. Latawiec K., Górak A., Legieć J., Bogdanow S., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918*, t. 2, Ministerstwo Finansów, Lublin 2016.
16. Latawiec K., Górak A., Legieć J., Bogdanow S., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918*, t. 3, *Zarząd skarbem, finansami, przemysłem i handlem*, Lublin 2018.
17. Latawiec K., Górak A., Legieć J., Bogdanow S., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839-1918. Słownik biograficzny*, t. 4, *Resorty komunikacji, poczty i telegrafów, dworu oraz spraw wewnętrznych*, Lublin 2020.
18. Matsuzato K., *Vydvigaya periferiyu na Vostok: territorial'naya reforma i sotsial'naya transformatsiya v «Bol'shom Orenburzhe» v seredine XIX v.*, [w:] *Regional'noe upravlenie i problema éffektivnosti vlasti v Rossii (XVIII – nachalo XXI v.)*, Orenburg 2012.
19. Matsuzato K., *General-gubernatorstva v rossiyskoy imperii: ot étnicheskogo k prostranstvennomu podkhodu*, [w:] *Novaya imperskaya istoriya postsovetskogo prostranstva*, red. I. Gerasimov i in., Kazań 2004.
20. Milyukov P. N., *Universitety v Rossii*, [w:] *Éntsiklopedichesky slovar' F. A. Brokgauza – I. A. Efrona*, Sankt Petersburg 1902, t. 68.
21. *Oddzielić Katolicyzm od Polonizmu. Tajne memorandum Aleksandra Muchanowa, 1871 rok*, oprac. A. Górak, Lublin 2022.
22. Patro A., *Modernizacja*, „Encyklopedia zarządzania”, https://mfiles.pl/pl/index.php/Modernizacja#cite_note-3.
23. *Pisma ks. Jana Koźmiana. Kanonika archikatedry jego świętobliwości ojca św. protonotariusza apostolskiego*, t. 2, Poznań 1881, *Rozprawa z o. Gagarinem (1856)*, s. 289 (przedruk z: *Kronika religijna Przeglądu Poznańskiego*, posz. 1, R. 1856).
24. *Polnoe sobranie zaknov Rossiyskoy imperii, sobr. vtoroe*, v. XXI (1846), part 2, № 20669, *O obrazovanii v Tsarstve Pol'skom XIII okruga Putey Soobshcheniya*.
25. Pravilova E., *Finansy Imperii. Den'gi i vlast' v politike Rossii na natsional'nykh okrainakh. 1801-1917*, Moskwa 2006.
26. Pypin M., *Kwestya Polska w literaturze rosyjskiej, przekład z rosyjskiego*, Dodatek do: „Prawda. Tygodnik Polityczny, Społeczny i Literacki”, red. A. Świętochowski, Warszawa 1881.
27. Ratch V., *L'Autriche et le polonisme. Materiaux pour servir a l'histoire de l'insurrection de 1863*, tłum. Ojarowski i M. L. Hernoche-Zbrojewski, Paryż 1869.
28. Rozhdestvensky S. V., *Istorichesky obroz deyatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya 1802-1902*, Sankt Petersburg 1902.
29. Samarin Yu. F., *Sovremenny obyem pol'skogo voprosa*, [w:] *Sochineniya Yu. F. Samarina*, Moskwa 1877, t. 1.
30. Samarin Yu. F., *Pravoslavie i narodnost'*, Moskwa 2008.
31. *Sbornik postanovleny po Ministerstvu Narodnogo Prosveshcheniya*, t. 8, *Tsarstvovanie imperatora Aleksandra III, 1881-1883 gody*, № 56, 26 V, *Ob isnpektсии v universitetakh, upravlyayemykh po obshchemu ustavu*; № 83, 17 VIII, *Ob uchrezhdenii nadzora za uchashchiesya molodezh'yu*.
32. Schiller-Walicka J., *Recenzja publikacji: Malte Wolf, Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i cesarstwo rosyjskie 1864-1915*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2016, DOI: 10.11584/opus4-994.

33. Shilov D. N., *Ministerstvo pocht i telegrafov*, [w:] *Ėntsiklopediya*, Sankt Petersburg – Moskwa 2006.
34. *Statistichesky sbornik za 1913-1917 gg.*, *Trudy Tsentral'nogo Statisticheskogo Upravleniya*, t. 7, выпуск 2, *Železnye dorogi*, Moskwa 1922.
35. Sztompka P., *Dziesięć tez o modernizacji*, „Zarządzenie Publiczne” 2013, nr 24-25 (2-3), s. 177-183.
36. Sztompka P., *Socjologia zmian społecznych*, Kraków 2005.
37. Veuillot L., *Melanges religieux, historiques, politiques et litteraries. Le prince de Metternich a Bruxelles (Juin 1859)*, t. 6, Paryż 1860.
38. Zboroń H., *Teorie ekonomiczne w perspektywie poznawczej konstrukttywizmu społecznego*, Poznań 2009.